

Отримано: 14 січня 2020 року

Прорецензовано: 23 січня 2020 року

Прийнято до друку: 29 січня 2020 року

e-mail: parasin@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2020-9(77)-157-159

Миколенко Т. М. Семантика тиску в пондусних прикметниках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2020. Вип. 9(77). С. 157–159.

УДК: 811.161.2: 81.367.623

Миколенко Тетяна Михайлівна,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та методики її навчання,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

СЕМАНТИКА ТИСКУ В ПОНДУСНИХ ПРИКМЕТНИКАХ

У статті зроблено спробу застосувати метод прототипово-ситуативного аналізу до розвитку семантики прикметника. Пондусні ситуації визначають характеристику об'єкта за вагою у ситуаціях, пов'язаних з певною дією. Для аналізу ознакової лексики прототиповою вважаємо ситуацію, пов'язану з перцептивними процесами, тобто ситуацію, розбудовану довкола конкретного суб'єкта сприйняття – людини, конкретної дії – фізичного акту маніпулювання з об'єктом, конкретного об'єкта, ознака якого постає засадничою для мети пізнавального процесу. Аналіз вербативів, довкола яких розвивається пондусна ознака об'єкта дії, дає підстави виокремити 2 види прототипових для вагової характеристики об'єкта ситуацій: 1) ТЯГНУТИ; 2) ТРИМАТИ / НЕСТИ. Компонент “тиск”, який проявляється у протиповій ситуації другого типу, відтворено у метафоризованих ситуаціях, що дає підстави вважати його точкою когнітивної референції.

Ключові слова: семантика, прикметник, прототипово-ситуативний аналіз, точка когнітивної референції, метафора.

Tetyana M. Mykolenko,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
of the Department of the Ukrainian Language and Methods of Teaching,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.

SEMANTICS OF PRESSURE IN PONDEROUS ADJECTIVES

An attempt to apply the method of prototype-situational analysis to the development of adjective semantics is made in the article. It is noted that the referent points of prototype situation are the basis for the development of metaphorical values. Linguistic pressure markers in prototype and non-prototype situations have been identified.

We believe that action is the centre of situation. Ponderous situations determine the characteristics of an object by weight in situations related to a particular action. A prototype situation – a cognitive model of situation that is associated with the basic value of a language unit. For the analysis of characteristic vocabulary, the prototype is considered to be the situation related to perceptual processes, i.e. a situation that is built around a specific subject of perception – a person, a specific action – a physical act of manipulation of object, a specific object, characteristic of which becomes fundamental for the purpose of cognitive process. The analysis of verbatives, around which the ponderous feature of the object of action may develop, gives reason to distinguish 2 types of prototype situations for the weight characteristic of object: 1) PULL; 2) HOLD/CARRY. The “pressure” component will manifest itself in the situation of the second type.

The most explicit linguistic representative of the cognitive sign of “difficult / heavy” of the situation HOLD / CARRY (SHOULDER-HIGH) is the sentence “A man holds / carries a difficult object on his shoulders”. The logical reproduction of the situation HOLD / CARRY (SHOULDER-HIGH) reveals a cognitive reference point specific to that situation, which actualises the characterization of the heavy object as “pressing”. The linguistic markers of pressure in the analyzed situations are: verbalization of the component by means of lexeme token for the designation of pressure; emphasizing the physical and physiological processes that occur during the process of manipulating a heavy object; aspects of physical qualities of the subject; manifestation of the physical state of fatigue and the like.

The metaphorical situation of pressure is embodied in language in two models: “something heavy is localized to a person and presses him down” and “something heavy presses a certain organ of a person, hindering his life.” There are clear markers in the language for objectifying the sense of pressure, which include, first of all, variants of recruitment for the designation of the action “to be localized on a person”, the prefix “on”, which affirms the localization of the object of appraisal from above the subject of description, definition of pressure objects, an indication of a change in the position of parts of a human body or body as a result of the action of a metaphorized “heavy” object. The feature “difficult / heavy” is accentuated by the comparison of the objects' description with the subject prototypes.

Key words: semantics, adjective, prototype-situational analysis, point of cognitive reference, metaphor.

Постановка проблеми. Основною рисою семантичних досліджень сьогодення є відмова науковців від спрощених моделей розвитку семантики («від значення до значення» тощо), натомість з другої половини ХХ століття все більшої ваги в процесі студіювань набирають методики комплексних семантичних змін, зрослих на розумінні мови як посередника між людиною і світом. Нові аспекти вивчення семантики слова сприяють становленню нових векторів гносеологічних пошуків взаємодії людини і світу.

Огляд останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми. Порівняно з номінаціями об'єктів і дій прикметники стали об'єктом активних семіотичних студій порівняно недавно, проте кількість і наукової продукції з аналізованої тематики ((С. Вольф (1982), А. Зализняк (2002), Г. Кустова (1998), З. Харитончик (2008), К. Baldinger (1980), R. Dixon (1977, 1984, 1999), Т. Givón (2001), А. Wierzbicka (1999, 2001) та багато інших) і, що показово, різноманіття векторів і методик опрацювання матеріалу засвідчують високу наукову презентаційність об'єкта студіювання. Увагу дослідників привертають насамперед номінації ознак, пов'язаних із перцептивними процесами, оскільки такі ад'єктиви слугують прозорим і доступним для дослідників матеріалом вивчення процесів взаємодії людини і світу. Бум кольористичних зацікавлень останньої чверті ХХ століття змінився прагненнями студіювати процеси менталізації світу всебічно, відтак до об'єктів дослідження залучають інші, окрім колірних, перцептивні ознаки (параметричну, аудіальну, ольфакторну тощо). Одним із засадничих модусів освоєння людиною приантропоморфного простору є система тактильного відчуття, до якої (з певними засторогоами) відно-

сять сприйняття характеристики предметів за критерієм ваги (О. Деменчук (2015), Г. Кустова (2004, 2017), О. Нузбан (2015), О. Сторчак (2016), О. Федотова (1998), С. Paradis, С. Willners, S. Jones (2009) та ін.).

Одним із основних об'єктів семантичного аналізу нині є когнітивний образ мовного явища, в якому об'єктивовано мовну і позамовну інформацію. Засадничими віхами в процесі розвитку такого підходу вважають ідеї Р. Лангакера про наявність в значенні мовної одиниці певної позамовної надбудови [4] та теорію про існування «ідеалізованої когнітивної моделі» Дж. Лакоффа [5]. О. Деменчук підкреслює, що стан розроблення проблем, пов'язаних із моделюванням семантики в сучасному мовознавстві, необхідно розглядати в перспективі “когнітивно-функціонального (такого, що обстоює ідею функціональної та когнітивної зумовленості мовного значення) підходу. Такий підхід, як вважається, декларує доцільність моделювання змісту мовної одиниці за зразком концепту ситуації багатовимірного типу, який відтворює динаміку концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента) в аспекті різних варіантів світосприймання людини” [1, с. 61].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У семантиці як одній із найдавніших лінгвістичних дисциплін усталено чимало векторів аналізу значення, з-посеред яких найбільшою результативністю виділяється комбінаторний, ситуативний, топологічний, конструкційний тощо підходи [1, с. 53], проте пошуки нових можливостей осмислення слова як згустка інформації обумовлено підвищеним інтересом сучасних когнітологів до процесів, що ґрунтовані в тілесному досвіді людини, та важливою роллю, яку відіграють дескриптиви в мовній свідомості етносу. У низці термінів на позначення рефлексії сектора позамовної дійсності в семантиці мовної одиниці виокремлюємо дефініцію “прототипова ситуація”, що дає змогу аналізувати значеннєві процеси у статичному аспекті, виявити тенденції семантичної динаміки та кодифікувати результати змін. Історично перевірена гносеологічна модель розвитку “від простого до складного” в стосунку до семантичних процесів набирає вигляду “від прототипової ситуації до непрототипової”. Прототипова ситуація – це когнітивна модель ситуації, з якою зв'язано базове значення мовної одиниці [2, с. 39].

Формування завдання дослідження. Метою роботи є виявити залежність розвитку семантики прикметника від точок когнітивної референції прототипових ситуацій. **Завдання роботи:** 1) установити прототипові ситуації, в яких об'єктивовано значення прикметників “тяжкий” і “важкий”; 2) виявити основні спрямування метафоричних процесів у семантичній площині аналізованих ад'єктивів; 3) охарактеризувати процес розвитку семантики прикметників “тяжкий” і “важкий” на основі актуалізації точки когнітивної референції “той, що тисне”.

Виклад основного матеріалу дослідження. Використання прототипово-ситуативного підходу для аналізу ад'єктивних одиниць потребує конкретизації, адже аксіомою є залежність ознакового слова від імені, а ситуацію логічно асоціюють насамперед із дією. Ми дотримуємось думки, що центром ситуації є дія, а пондусні ситуації визначають характеристику об'єкта за вагою в ситуаціях, пов'язаних з певною дією. При такому підході прототипові ситуації відрізняються від не-прототипових насамперед характером дії. Прототипова ситуація відтворює конкретні фізичні акти людини з певними конкретними предметами. Аналіз вербативів, довкола яких може розвиватися пондусна ознака об'єкта дії, дає підстави виокремити два види прототипових ситуацій: 1) ТЯГНУТИ; 2) ТРИМАТИ / НЕСТИ, які, вірогідно, етимологічно скоординовано з вербативами “тягнути” і “важити”. Незважаючи на те, що нині ці лексеми можна вважати синонімами, близькими до абсолютних [3, с. 55], кожна з них, на нашу думку, стала основою прототипової пондусної ситуації. Ад'єктив “тяжкий” розвивався в когнітивному полі дієслова “тягнути” [8] і отримав онтологічну об'єктивацію в ситуації ТЯГНУТИ. Дія переміщення, позначена номінативом «тягнути», передбачає актуалізацію кількох аспектів ситуації: 1) прикласти значні фізичні зусилля, пов'язані з супротивом об'єкта; 2) перемістити на певну відстань; 3) у певному, конкретно визначеному напрямі, а саме в напрямі до суб'єкта-діяча (тягнути штурвал) або у напрямі, що співпадає з рухом суб'єкта-діяча (тягнути воза); 4) провадити дію певний тривалий час; 5) переміщувати предмет, не відриваючи предмета від основи, найчастіше горизонтальної (тягнути по землі, по підлозі). Ад'єктив “важкий” розвивався в когнітивному полі дієслова “зважувати” [8] і отримав онтологічну об'єктивацію в ситуації ТРИМАТИ / НЕСТИ. Дія, позначена вербативом “зважувати”, передбачає актуалізацію кількох аспектів ситуації: 1) прикласти певні фізичні зусилля, пов'язані з “ваговим” супротивом об'єкта; 2) маніпулювати об'єктом, доступним з погляду вагової та параметричної характеристики для однієї або кількох людей; 3) перемістити на певну відстань; 4) дія не надто протяжна у часі; 5) відірвати об'єкт від основи. Різниця між визначеними ситуаціями полягає у способі фізичної дії, у ваговій характеристиці об'єкта. Тримати чи нести у руках можна порівняно невеликий, неважкий об'єкт, на плечах переносять об'єкти значно важчі і більші, пор.: *З найближчих сіл лісовими стежками бійці несли на плечах важкі човни* (Олесь Гончар) [8]; *Він і тепер ніс з собою важенький кошик пиріжків* (Микола Трубляйні) [8].

Логічне відтворення ситуації ТРИМАТИ / НЕСТИ (НА ПЛЕЧАХ) виявляє специфічну для цієї ситуації точку когнітивної референції, що актуалізує характеристику важкого об'єкта як “той, що тисне”. Найбільш чітким мовним репрезентантом виявлення когнітивної ознаки “тяжкий” / “важкий” ситуації ТРИМАТИ / НЕСТИ (НА ПЛЕЧАХ) є речення “Людина тримає / несе важкий предмет на плечах”. Діючи на хребетно-м'язову систему людини, важкий предмет викликає певні емоційні, здебільшого негативні, та конотаційні, зазвичай пейоративні, реакції, спричинює активізацію фізичних і моральних сил людини та відповідні енергетичні затрати. Незважаючи на прозорість і реалістичність ситуації, її ілюстративна доказовість виявилась досить низькою, вірогідно через те, що в процесі такої дії сама дія не може слугувати метою, натомість вагомими в такій ситуації постають такі її параметри, як вага об'єкта, відчуття людини тощо, що зумовлює граматичне і семантичне перепрофілювання речення.

Мовними маркерами тиску в аналізованих ситуаціях є: вербалізація компонента за допомогою лексем на позначення тиску: *Страшенно давив тягар на могутні плечі Геракла* [6, с. 131]; фіксація зміни тілесного положення людини в результаті тиску важкого об'єкта: *Він зігнувся під тягарем неба* [6, с. 131]; акцентування фізичних та фізіологічних процесів, що відбуваються при процесі маніпулювання з важким об'єктом: *<...> його м'язи здулися, мов гори, ніт укритв усе його тіло від напруження, але нелюдські сили і допомога богині Афіни дали йому змогу тримати небозвід, поки вернувся Атлас з трьома золотими яблуками* [6, с. 131]; *<...> і знов довелось Атласові тримати, як і раніш, на могутніх плечах своїх небозвід* [6, с. 131]; аспектування фізичних якостей суб'єкта: *Зет, сильно дужий, кременний – двигає важке каміння і складає його перед Орфеем* (Леся Українка) [8]; ослівлення фізичного стану втомі: *Взяла Лисичка мішок, несе-несе, двигає-двигає, далі сіла спочивати* (Іван Франко) [8] тощо.

Зміна компонентів ситуації ТРИМАТИ / НЕСТИ (НА ПЛЕЧАХ) та семантична переорієнтація відношень між учасниками прототипової ситуації зумовлює можливість розвитку метафоричних процесів. За законом метафоричного перенесення з області джерела на область мети, конкретний предмет, що діє вагою на людину, замінено абстрактним, який здебільшого визначає емоційний стан людини, відтак ситуацію на позначення фізичного стану модифіковано в ситуацію на позначення емоційного стану. Окрім того, змінено загальний характер ситуації: у прототиповому вигляді людина сприймає важкість конкретного предмета у процесі фізичної діяльності, що визначає ситуацію як динамічну, а в метафоризованому варіанті переважає статичність сприйняття і відтворення вагової ознаки займає центральну позицію у ситуації. Як наслідок, метафоричну ситуацію тиску втілено в мові у двох субмоделях: “щось важке локалізовано на людині і тисне її донизу” і “щось важке стискає певний орган людини, перешкоджаючи його життєдіяльності”.

Специфікою метафоризованої субмоделі “щось важке локалізовано на людині і тисне її донизу” є наявність достатньо чітких мовних маркерів, до яких передусім належать вербати на позначення дії “бути локалізованим на людині” (*насісти на, налягти на* тощо): *Ще тяжчі думи насили на Бенедя по виході побратима* [9, с. 182] та “тиснути” (*тиснути, гнитити, давити* тощо): *Гляньте в його правдивим оком, то й побачите: що там діється, що там витворяється, які іноді тяжкі муки гнитять його, яке лихо розриває...* [7, с. 179–180]. Важливим граматичним фактором формування ситуації є прийменник “на”, що стверджує локалізацію об’єкта оцінки зверху над суб’єктом опису. У субмоделі “щось важке стискає певний орган людини, перешкоджаючи його життєдіяльності” мовні маркери коливаються від чітких експліцитних до невизначених імпліцитних: *А Бенедю, весь облитий потом і присілий порохом, також з важкими думками в серці, минав ті бідні села, примираючи тепер в голоду на переднівку і ждучи ще страшнішого переднівку на будуще* [9, с. 82]; *З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі* [10, с. 76]. Варіанти ситуації презентують метонімічну заміну людини частиною людського організму. Роль об’єктів тиску, які транслюють відчуття важкості, відіграють частини людського тіла – голова: *Далі всі вони забралися до Дрогобича і не вертали кілька день, і самота ще тяжчим каменем налягла на Бенедюву голову* [9, с. 179]; груди: *Та незвичайна, мертва тиша важким каменем налягала на груди навіть постороннього чоловіка* [9, с. 140]; серце: *Але й боярин сидів тепер якийсь невеселий: його рішуче серце тисли, очевидно, якісь важкі думи* [10, с. 67]. Частотним є варіант відтворення ситуації шляхом вказівки на зміну положення частин людського організму чи тіла загалом у результаті дії метафоризованого “важкого” об’єкта: *Матій замовк і, важко зітхнувши, похилив голову. Андрус і Бенедю також мовчали, придавлені тим простим, а так безмірно важким оповіданням* [9, с. 173]; *Тепер на Андруса прийшла черга звістити важку голову і збирати думки докупі* [9, с. 118]. Часто указані дії виступають у комплексі: – *Чи так? – спитав він, простуючись. Але якась важка думка живо знов насила на нього і придавила додолу* [9, с. 122–123]. Акцентуванню ознаки “тяжкий / важкий” сприяють порівняння об’єктів опису з предметними прототипами (камінь, скала тощо): *Тепер тільки Оришка розібрала своє лихо. Образа, гора тяжкої образи дочки, людські поговори та сміхи, – все разом піднялось у голові матері, налягало їй на старе серце важким жалем...* [7, с. 38]; *Я ж зі свого боку дуже тішуся, що мій сон не обманув мене і що врешті-решт наблизилася хвиля, коли не один тяжкий камінь має упасти з мого сумління* [11].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У статті зроблено спробу застосувати метод прототипово-ситуативного аналізу до розвитку семантики прикметника. Вважаємо, що точки когнітивної референції прототипової ситуації є основою для розвитку метафоричних значень. Гіпотезу доводимо виявленням мовних маркерів тиску у прототипових та не-прототипових ситуаціях. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у виявленні інших точок когнітивної референції прикметників на позначення ваги в українській мові. Наступний рівень дослідження полягає в побудові прототипово-ситуативної моделі розвитку семантики прикметника.

Література:

1. Деменчук О. В. Модель концепту ситуації як основа зіставлення семантики. *Psycholinguistics*. № 23 (2). 2018. С. 51–65.
2. Кустова Г. И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения. М. : Языки славянской культуры, 2004. 472 с.
3. Миколенко Т. М. Специфіка об’єктивної вагової ознаки в українській мові: відносність рівноваги. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія / гол. ред. В. Я. Мізецька. Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2018. Вип. 37. С. 54–56.
4. Lakoff G. Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind. Chicago : The University of Chicago Press, 1987. 614 p.
5. Langacker R.A. Foundations of Cognitive Grammar. Volum1. Stafford : Stanford University Press. 1987. 516 p.

Список джерел ілюстративного матеріалу:

6. Кун М. А. Легенди і міфи стародавньої Греції / пер. О. М. Іванченко. Х. : Фоліо, 2008. 441 с.
7. Мирний Панас. Хіба ревуть воли як ясла повні?: романи / передм., комент. М. П. Бондаря. Харків : Фоліо, 2012. 795 с.
8. Словник української мови: в 11 т. Київ : Наукова думка, 1970 – 1980. URL: http://ukrlit.org/slovnuk/slovnuk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh.
9. Франко І. Борислав сміється: повість. Київ : Молодий більшовик, 1936. 344 с.
10. Франко І. Захар Беркут : історична повість. [Б. м.] : Укрвидав, 1944. 148 с.
11. Франко І. Я. Петрії і Довбушуки. *Зібрання творів у 50-и томах*. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 14. С. 7–244. URL: <https://www.i-franko.name/uk/Prose/PetriiDovbuschuky1876.html>.